

Віктор Ідзьо

**Становлення монастирів, чернецтва, християнської медицини та ченців-лікарів
у стародавній Україні-Русі в X-XIII століттях.**

Виступ перед вченими та громадськістю міста Львова 18.05.2019 року. ©

Розвиток українського чернецтва треба розглядати в контексті розвитку чи занепаду церковного життя в Україні-Русі. Не можна з'ясувати ролі чернецтва в історії церкви і українського суспільства без розуміння того, що від зародження і до наших днів це була і є згуртована громадськість зі своєю релігійною думкою, християнсько-місіонерськими завданнями [18,с.175-182].

Визначення українського чернецтва вперше подав Феофан Затворник, який писав: "Чернецтво є відречення від усього і безпосереднє перебування розумом і серцем в Бозі... Так як цьому налаштуванню постійно мішають сімейне і громадське життя, то шукаючі спокою і бога відходять від нього, розривають, або зовсім не вступають в сімейні зв'язки" [34,с.21-22].

Мал. 1. 2. Виступ історика-академіка Віктора Ідзя перед вченими та громадськістю міста Львова.

Чернецьке відречення від суспільства заради ідеалу і вдосконалення в розумінні Бога не має нічого спільного з відходом від світу церкви. Щоб чернече життя зрозуміти, треба з'ясувати суть грецького слова "чернець", яке в перекладі означає "один живучий одинок". Безсумнівно, що слово чернець українською мовою можна перекласти, як "той, що живиться іншими цінностями, ніж решта людей". Таке розуміння, на нашу думку, найправильніше. Покинувши бурхливе життя цивілізації, чернець присвячує себе спасінню тих, хто перебуває в світі цивілізації. Київська держава, яка в X столітті стала головним осередком християнської цивілізації, робила все, щоб у молодому християнському суспільстві були люди, які б привертати "паству" до духовного християнського життя. Власне, цими людьми і були ченці [14,с.226-230].

Спробуємо реконструювати розвиток чернецтва з точки зору сучасних, історичної та археологічної, наук. Джерела свідчать про існування ранньохристиянських культових храмів на українських землях у перших віках нашої ери. У римський час в Криму християнські церкви знаходились в гротах та печерах, вони відомі сучасній історичній науці [35,с.73].

Такі ж гроти та печери, пристосовані під ранньохристиянські культові споруди, виявлені на Дністрі поблизу села Стінка Тернопільської області. Це печерний ранньохристиянський храм, вирубаний у вапняковій породі. В плані храм має трапецеподібну форму з входом із західного боку з вітварем і двома притворами в східній частині. В середині культової споруди знаходиться християнська і язичницька символіка. Біля вітваря проглядається солярний знак у вигляді свастики-хреста [1,с.7]. Докириличні знаки зафіксовані на фрагменті посуду, знайденого на черняхівському поселенні поблизу села Бакота Хмельницької області. Грецькі та латинські письмена були в користуванні серед варварських племен у римський час, про що свідчить чорноризець Храбр [6,с.20]. Цей культовий пам'ятник дуже схожий на печерні ранньо-християнські храми, знайдені в Криму, які датуються першими століттями нашої ери [35,с.73]. Цілком ймовірно, що такі печерні ранньохристиянські храми поклали основу печерним

християнським монастирям Дністровського регіону, таким, як Бакота, Непоротово, Лядово, Ципів, Сахарна та інші.

Сучасній науці відомо, що ці ранньохристиянські печерні монастирі виникли на основі язичницьких святилищ. Так, в Бакоті до виникнення скального монастиря в перших віках нашої ери знаходились язичницькі капища, як в печерах, так і на поверхні [7,с.207].

Слід звернути увагу, що в Бакоті К.Н.Мельник і В.Б.Антонович, дослідники місця розташування монастиря, вважали, що окремі з печер в урочищі “Монастирско” використовувались ще в язичницькі часи [8,с.120]. Сам християнський монастир відомий своїм активним життям з XI століття. Можливо, окремі ранньо-християнські церкви виникли в цьому місці ще в перших століттях нашої ери. Дослідження розвитку та становлення монастирів з римського часу до епохи Київської Русі знаходиться на стадії вивчення: дослідження велись археологом Б.Тимощуком у Чернівецькій області - Кулішівка, Бабин, Нагоряни, Зелена Липа; в Тернопільській – Заповідник Медобори на Збручі поблизу села Городниця, гори Боги і Звенигород та інші [31,с.176]. До їх числа слід віднести святилище біля села Монастирок Тернопільської області, розташоване в гроті. Перед гротом знаходиться язичницький вівтар. Кам'яна плита, де відбувались жертвоприношення, лежить на трьох опорах. Пізніше це капище було перероблене в ранньохристиянський храм. У гроті обладнана церква, а на вівтарі видовбаний хрест. Можливо, цей ранньохристиянський храм виник у римський час. Власне з цього часу можна припускати розвиток чернецтва на землях України [8,с.112-113].

Великі проблеми в процесі християнізації виникли через значну кількість язичницьких культових святилищ, які користувались підтримкою місцевого населення. Християнська церква повела з ними боротьбу. Для цього ченці-схимники поселялись на території цих святилищ і витісняли звідтіля язичницьких жерців. Так, наприклад, на території села Одаїв Івано-Франківської області був зафіксований печерний комплекс, де знаходились язичницькі культові капища, які функціонували з дуже стародавніх часів до епохи Київської Русі, за засвідченнями археологічних джерел. Серед цих печер слід виділити один грот прямокутної форми, видовбаний в гіпсовій породі, що називається “гротом Монаха” [10,с.87].

Така назва за ним закріпилась серед місцевого населення села Одаїв та інших розміщених поряд населених пунктів. У Чернівецькій обл., поблизу села Комарів, експедицією “Дністер” в скалі Христища напроти Бакотського печерного монастиря було досліджено язичеське капище під назвою “Турецька хата”. Окрім жертovníка і крісел, вирубаних у вапняковій породі, віднайдені пази для дерев'яних конструкцій. Це означає, що це святилище перероблене в житлове приміщення для християнських ченців-схимників. Шурф біля підшви скали під капищем виявився з керамічного матеріалу перших віків нашої ери і Київської Русі [2,с.13].

Визначний дослідник язичницьких святилищ і ранньохристиянських монастирів Б.О.Тимошук вважає, що в Галицькій Русі скельні дохристиянські святилища після витіснення язичників були зайняті християнськими місіонерами [31,с.176-181].

Можливо, в християнські часи скельний комплекс над рікою Бистриця став притулком для ченців-схимників. Такі притулки-печери також відомі в басейні ріки Дністер [4,с.11-13].

Більшість сучасних дослідників, зокрема Б.О.Тимошук, вважають цілком можливим використання першими християнами язичницьких релігійних центрів. Їх язичницькі назви після прийняття християнства ставали християнськими [32,с.56-57]. Таким прикладом може служити релігійний скельний комплекс поблизу села Ямниця, який із стародавніх часів відомий місцевим жителям під назвою “Монастир” [3,с.13-15]. Функціонування раннього чернецтва в Україні-Русі поки що недостатньо вивчене, та виявлені факти вказують на подальший напрямок досліджень [15,с.72-74].

Однак, офіційно перші монастирі, за свідченнями джерел, виникли в Україні-Русі одночасно з хрещенням в 988 році. Митрополит Київський і всієї України-Русі Іларіон (1051-1054) в своїм “Слове о Законе и Благодати” пише про це так: “І в один час вся земля наша прославила Христа з Отцем і Святим Духом. Тоді почав морок ідольський від нас відходити. Капища розвалювались, а церкви поставали. Монастирі на горах будувалися, чорноризці явилися” [30,с.323].

У “Памяти в похвалу князю Владимиру” згадується про чорноризців уже в 988 році. “Повість минулих літ” теж згадує про заснування перших монастирів, зокрема, під 1037 роком засвідчується, що “Ярослав заложив монастирі святого Георгія і святої Ірини і чорноризці розпочали літописання і монастирі почали бути” [25,с.42]. Велику роль в історії українського чернецтва відігравали вихідці з Візантії. Власне вони і були першими організаторами монастирів в Україні-Русі після офіційного прийняття християнства, вони

першими організовували перші чернечі общини. Збереглась легенда, що одна така візантійська християнська община в Києві заснувала біля Вишгорода Спаський монастир [13,с.725].

Окрім візантійського чернечого розвитку, в Україні-Русі зафіксований і католицький чернечий розвиток. Джерела наголошують на активному функціонуванні католицьких монастирів [16,с.191-194].

Таким чином, наприкінці першого тисячоліття християнської ери завершився багатовіковий процес становлення християнської культури, що охопила території від Британських островів до Уралу. З цього часу цей культурний простір почав називатися християнським світом. Власне тоді у молодій християнській державі Україні-Русі розпочалася розбудова монастирів з новими релігійними традиціями.

Як засвідчують джерела, християнська думка, носієм якої було чернецтво, зароджується в Україні-Русі наприкінці X - на початку XI століття, з'являються релігійні течії, які виражають потреби духовного життя. Найяскравішим виразником цього духу став ігумен монастиря св. Мамонта святий Симеон "Новий Богослов". Його вчення, не дивлячись на деяку містичність, давало відповіді на безпосередньо важливі питання церковного життя. В X столітті, ми знаємо, в Києві таку ж діяльність проводив Печерський монастир. Відомо, що митрополит Іларіон сам був спочатку ченцем, він, як засвідчує джерело, "сам викопав собі печеру і там молився собі в тайні" [25,с.305]. Сюди на це місце, як наголошує літописець, як Бог йому указав, прийшов для поселення з одного із афонських монастирів пострижений святий Антоній. Він поселився в печері, викопаній Іларіоном і "почав жити тут, молячись Богу, харчуючись хлібом сухим і то через день і води в міру п'ючи, копаючи печеру, не даючи собі спокою, день і ніч в праці перебуваючи. І відомим став Антоній, і шанованим, і почали приходити до нього браття, і став він приймати їх і постригати, і зібралось біля нього 12 чоловік і викопали вони печеру, і церкву, і келії... і став він ігуменом. Так постав Печерський монастир" [25,с.306].

Християнські подвиги печерських ченців мали великий вплив на все староукраїнське суспільство, все чернече братство. Укріпившись в Україні-Русі, ченці пішли з християнською місією до фіно-угорських народів, які українські князі почали консолідувати політично в Суздальсько-Володимирську Русь. Джерела наголошують, що християнізація фіно-угорських народів проходила в XI – XII столітті і мала великий успіх. У XIII столітті ці народи вважали себе уже русичами-християнами [17,с.57-61].

Як відомо, печерський монах Леонтій, ставши єпископом Ростовським, зумів християнізувати фіно-угорські племена чудь і мерю. Цього не змогли зробити жоден з його попередників [36,с.289-340].

Таким чином, Києво-Печерська Лавра була не тільки центром чернечого життя, але й місіонерства, а також духовної освіти, книговидання і літописання. З перших днів існування монастиря в ньому виникає монастирська бібліотека. Як наголошує Печерський Патерик, монастир мав багато слов'янських, грецьких і візантійських книг [21,с.211].

Джерела також засвідчують, що в українській державі в X-XIII століттях активно функціонувало 68 монастирів, дві третини з яких були побудовані князями, боярами, багатими міщанами [19,с.257-265].

Безсумнівно, монастирі були великими власниками земель, сіл, лісів. Стосовно монастирського землеволодіння сьогодні нам відомо багато наукових праць [14,с.226-230].

Та головне тут в тому, що монастирі використовували свої прибутки для проведення місіонерських походів з метою хрещення язичників, а також для задоволення своїх як побутових, так і культових потреб, зокрема, побудови церков, монастирів на нових, щойно хрещених землях [37,с.10-22].

Як бачимо, чернецтво зіграло величезну роль в утвердженні та поширенні християнства в Україні-Русі у X-XIII століттях. Слід наголосити, що медицина стародавньої України-Русі, яка ще досі мало вивчена, була заснована на традиції язичницької лікувальної практики, надбання якої широко використовувались у медицині староукраїнської держави в християнський час монахами-лікарями. Скупі факти, які дійшли до нас із візантійських та арабських хронік про монахів-лікарів, священників-лікарів, слов'янських знахарів, ворожбитів, волхвів, що "виганяли хвороби з людей", варті ретельного вивчення [28, с.23-30, с.129-146, с.234-238]. Конкретніше про християнську медицину взагалі та медичні заклади в Україні-Русі джерела розповідають з кінця X - початку XI століття. Однак першими лікарями в язичницькій Україні-Русі були волхви, у християнський час їх місце зайняли лікарі-ченці. Їх лікарські здібності, методи лікування досі не аналізувались. Недостатньо вивчалися і перші медичні заклади, як язичницькі, так і християнські, які були сконцентровані біля капищ, релігійних центрів язичників, і в християнських монастирях (X ст.). Проте, накопиченими були глибокі знання в галузі лікування людей [23,с.106].

Із свідчень джерел нам стає відомо, що першими засновниками лікувальних закладів в Україні-Русі були візантійські ченці, які ще в X-XI століттях використовували надбання римських, візантійських та західноєвропейських лікарів для надання лікарської допомоги населенню України-Русі. Вони першими

облаштовували медичні заклади за зразком візантійської медичної системи [35,с.8]. Характерно, що власне в цей час ченці-християни переклали на староукраїнську мову латинські та грецькі медичні книги.

Слід наголосити, що ще задовго до проникнення в Україну-Русь візантійської медицини, тут активно функціонувала народна медицина, засади якої передавались із покоління в покоління. До християнської епохи вона була основною лікувальною структурою в язичницькій Україні-Русі. Лікарями були представники язичницького культу – волхви [33,с.165-173].

З прийняттям християнства язичницькі лікарі були замінені християнськими. Однак, язичницька система лікування ще довгі століття функціонувала на рівні з християнською, оскільки її методи були перейняті християнською медициною – молитви, лікування травами, відварами, настоянками та інше.

Як бачимо, на самому початку X століття медики-ченці з лікувальною метою використовували досвід язичницької медицини. Язичницькі волхви, які якраз і були лікарями в стародавній Україні-Русі, володіли величезними медичними надбаннями, які накопичували протягом багатьох віків. Вони знали цілющі властивості трав та виготовлених настоїв й відварів. Ці знання були результатом багатівікових спостережень. Отже, упродовж століть волхви-лікарі вважались в староукраїнському суспільстві авторитетними лікарями. До них за медичною допомогою звертались не тільки прості люди, але й панівні верстви суспільства: торгово-ремісничі знать, бояри, князі. Так, у літописі середини XI століття знаходимо, що “князь Всеслав був народжений матір’ю за допомогою волхвів” [25,с.104]. Християнські священики X-XI століття наголошують, що “русичі своїх хворих дітей та родичів відводили до волхвів, а не до священиків і не в монастирі” [25,с.105]. Так, у Лаврентіївському літописі 1071 року записано, що “воєвода Ян суворо засуджував волхва за погане лікування” [26,с.279].

“Повість минулих літ” 1071 року дуже стурбована, що лікування не ведеться християнами-ченцями і що в зв’язку з цим таке християнське лікування “затруднюється”, оскільки багато “волхвують жінки чарами і отравою і другими бісовими зряддями” [25,с.105]. На думку російського дослідника М.Б.Мирського, медицина язичницької Русі сконцентрувала всі кращі лікувальні традиції, які розвивались на цих територіях ще з первісно-общинного ладу [23,с.107].

Про стародавні методи язичницького лікування в Україні-Русі нам розповідає в своїй “Записці” арабський мандрівник Ахмед Ібн-Фадлан, який в 20-х роках X століття відвідав Русь. “Коли один із них захворіє, то вони розбивають йому намет на віддалі від них, кидають його туди і кладуть з ним хліб і воду, та не наближуються до нього і не говорять з ним, навіть не провідують його в час його хвороби, особливо коли він бідний, або невільник. Якщо він виздоровів і вставав, то повертався до них, якщо помирав, то вони його спалювали” [11,с.96-98].

Другий арабський письменник Ахмед Ібн-Даст в “Книзі дорогоцінних скарбів”, яку він написав у 30-х роках X століття наголошує: “Є у них знахарі, які навіть повелівають царю, як буцімто вони володарі у русів. Трапляється так, що вони повелівають приносити в жертву “Творцю їх”, що їм подумается: жінок, чоловіків, коней. А коли вони повелівають (волхви-знахарі) – не виконати наказу не можна ніяким чином” [11,с.96,с.296]. З цього приводу радянський вчений М.С.Державін писав: “Язичницька медицина, язичницькі стародавні знання, особливо у питанні збереження здоров’я і лікування хвороб досить довго не виходили із народної пам’яті і передавались із покоління в покоління. Волхви використовували магічну силу трав, збираючи їх, блукаючи полями і лісами. Вони навчилися заліковувати рани, кровотечі, виліковувати від укусів змій, собак...” [12,с.157-158].

В XI столітті з утвердженням християнства розгорнута монастирська система стала не тільки релігійною підструктурою церкви в кожному місті, але й лікувально-оздоровчою системою, яка базувалася на кращих традиціях, в першу чергу, візантійської медицини [5,с.123-128].

Як засвідчує літописець, в X столітті ігумен Києво-Печерського монастиря Феодосій побудував при монастирі лікарню на зразок таких, які існували в Візантії. В церковних рукописах згадуються лікарні, які після Феодосія-Печерського почали поширюватися в усій Україні-Русі [24,с.42].

Це ж джерело дає характеристику хворих, які лікувались в лікарні Києво-Печерського монастиря. Фактично, ті, що знаходились в лікарні, були тяжко хворі. Їх, як засвідчують джерела, приносили в монастир. Характерно, що функціонування цієї лікарні було узаконено великокнязівською владою і для її діяльності виділялись певні кошти [20,с.181].

Перша літописна згадка про монастирські лікарні відноситься до епохи князювання Володимира Святославовича. Він з митрополитом Леоном встановив податок на користь “бідних, сиріт, хворих...” Це, як засвідчують знавці податкової системи феодальної України-Русі, були великі гроші. У “Статуті світлого князя Володимира, що охрестив Руську землю” говорилося не тільки про бані, але й про лікарні, які здавна

займали велике значення в житті народу, вони ”монастыри и бани их и больницы и врачи их ”, наголошується в Йосафатівській редакції літопису, потрібні людям [26,с.84].

У “Статуті Володимира”, який зберігся в Новгороді і датується кінцем XIII століття, наголошено на високому статусі “церковних людей, лічців хвороб в монастирських лікарнях”. Таким чином, монастирська лікарня, як бачимо з джерел, знаходилася під управою “лічця” – лікаря-ченця. Це підтверджує нам “Степенна Книга”. Володимир Святий наділив 10-тою частиною своїх доходів церковних людей і серед них “лічці, монастирські лікарні, які не підкорені ні князю, ні боярам, ні суддям...” [26,с.1118-1119]. У “Смоленській грамоті”, яка подає “Статут Володимира Святого” у розширеному вигляді, наголошено, що лічці, які рятують людей чудесним зціленням, сьогодні є під захистом церкви [37,с.90-94].

Як засвідчують джерела, християнські лікарні в XI столітті стають невід’ємною частиною монастирського життя. У будівництві монастирів передбачається і будівництво лікарняного комплексу. Так, Никонівський літопис розповідає, що митрополит київський Єфрем в 1091 році заклав багато церковних будівель, зокрема, було виділено приміщення для лікарні, в якому лікували хворих, і приміщення для проживання лікарів. Свою діяльність з будівництва лікарень він поширив на всю Русь, в міста та містечка, як наголошував літописець “се же не бысть прежде в Руси” [26,с.116]. Слід відзначити, що побудовані митрополитом Єфремом лікарні лікували людей безкоштовно. Усі лікарі мали своїх учнів.

Зрозуміло, що монастирські лікарні були медичними закладами, діяльність яких як фінансово, так і політично підтримувалась політичною владою стародавньої України-Русі.

Характерно, що уже “Повість минулих літ” наголошує, що у князя Володимира Святославовича був свій лікар Іоан Смер, родом полочанин, який з його волі навчався мистецтву лікарському в Паннонії, Сербії, Болгарії, Мізії, Візантії, Єгипті. Власне його і можна вважати першим фаховим лікарем в стародавній Україні-Русі [29,с.164]. В подальшому джерела засвідчують практичну лікарську діяльність лікарів-ченців Києво-Печерського монастиря, таких, як Антоній (983-1073) і Агапіт (?-1095), які лікували людей з застосуванням всіх наявних в той час європейських, насамперед, візантійських медичних знань. Медичні досягнення і знання передавалися із покоління в покоління. Так, із джерел нам відомо, що Агапіт був учнем Антонія. Він сам виготовляв хворим ліки і перебував під час лікування невідступно біля хворих. Як засвідчують джерела, він у Києві користувався “репутацією хорошого лікаря”. Власне вінвилікував князя Володимира Мономаха, який захворів у Чернігові, однак, не прийняв від нього багатих дарів [9,с.203].

Приблизно в цей час у Києві відомим своїм вміннямвиліковувати людей був лікар Петро Сіріянин, який спочатку практикував при особі князя Святослава Чернігівського, а опісля перейшов у Печерський монастир. Він лікував зіллям івиліковував ним багато людей та князів. Його лікування рятувало щодень по троє людей [24,с.83-85]. Коли ігуменом Києво-Печерського монастиря був Феодосій, в монастирі був “лічбником” Дем’ян, який “лікував дітей молитвами та спеціальними мазями і так хворобивиліковував...” [25,с.126].

У цей же час лікарською діяльністю в Києво-Печерському монастирі займався чернець-художник Аліпій, який за допомогою виготовлених ним фарбвиліковував проказу і шкірні хвороби, а також гнійні рани. Все це він доповнював молитвою, і таким чином хвороби від людей відходили [25,с.126].

Джерела XI століття подають нам свідчення про проведення “хірургічних операцій”. Зокрема, “Руська правда”, складена за часів князювання Ярослава Володимировича, подає дані, що за нанесення рани мечем і їївилікування треба платити 1 гривню, завилікування рани лікарем треба платити 3 гривні. Від 1 до 3 гривень передбачалась плата за лікування лікаря [27,с.3].

Була також встановлена і нормативна кваліфікація для самого лікаря. Так, в “Изборнике Святослава” (XI ст.) сказано: ”Лікар повинен вміти надавати хірургічну допомогу. Він повинен вміти: розрізати шкіру, зашити шкіру, ампутувати, припалити рану, боротися з нагноєнням рани, провести хірургічну операцію, які в цей час уже проводились. Так, хірургічну операцію переніс князь Святослав, після чого й помер...” [26,с.107].

У висновку нашого дослідження зауважимо, що медицина в Україні-Русі була важливим аспектом в житті стародавнього суспільства. Уже в язичницькі часи вона досягла високого професійного рівня [33,с.165-173], а в християнський час медицина до того ж вдосконалилась внаслідок суттєвих здобутків європейської медичної науки, зокрема візантійської [5,с.26-28].

У висновку нашого дослідження наголосимо, що проблеми становлення монастирів, чернецтва, християнської медицини та ченців-лікарів у стародавній Україні-Русі в X-XIII століттях, є ще слабо досліджені і потребують подальшого аналізу та вивчення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Артюх В.С. Ранне-христианский пещерный храм на Днестре //Международный симпозиум по искусственным пещерам. – Киев-Одесса, 1998.
2. Артюх В.С. Звіт про роботу експедиції Дністер. – Львів, 1998.
3. Артюх В., Ідзьо В. Скельна культова пам'ятка “Монастир” //Історія релігій в Україні // Праці Х Міжнародної наукової конференції. – Львів, 2000.
4. Бандрівський М. Схимницькі печери-келії на Рогатинщині. Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – Львів, 1995. – С.11-13.
5. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988. – С.26-28.
6. Вилинский С.Г. Сказание черноризца Храбра о письменах славянских. – Одесса, 1901. – С.20.
7. Винокур І., Горишний П. Бакота. – Кам'янець-Подільський, 1994.
8. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен II-V століть нашої ери. – К., 1972.
9. Владимирский П.В. Ещё о происхождении и содержании Патерика Печерского. – Киев, 1900.
10. Войнаровський В. Християнство і порушені поховання черняхівської культури //Тези повідомлень V Міжнародного круглого столу з історії релігії в Україні. – Львів, 1995. – Т.1.
11. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русах. – Спб., 1870.
12. Державин Н.С. Славяне в древности. – М., 1945.
13. Энциклопедический словарь Бронгауза и Эфрона. Т.ХІХ. – П/Т, 38.
14. Ідзьо В.С. Церковна організація України-Русі в XIII столітті //Науковий Вісник Українського державного університету. – М., 2000. – Т.І.
15. Ідзьо В., Артюх В. Ранньо-християнські старожитності на прикладі останніх досліджень в Західних областях України //Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. – М., 2000. – Т.ІV.
16. Ідзьо В.С. Релігійні напрямки в кристалізації християнства в Україні-Русі в останній чверті X- і до кінця XIII століття //Науковий Вісник Українського Університету. – М., 2001. – Т.І.
17. Ідзьо В.С. Фіно-Угри та Київська Русь в VI-X століттях (До питання етнотворення російського народу та взаємовідносин українців та росіян в стародавні часи) //Науковий Вісник Українського державного університету. – М., 2001. – Т.І.
18. В.С.Ідзьо. Ранньослов'янське суспільство і ранньослов'янська державність. Зародження і становлення християнства на території України. Видання II доповне і перероблене. Львів. Сполом. 2004.
19. Ідзьо В.С. Українська держава в XIII столітті. – Івано-Франківськ, 1999.
20. Києво-Печерський Патерик. – Київ., 1930.
21. Києво-Печерський патерик. В кн: Памятники дитературы Древней Руси XII в. – М., 1980.
22. Мельник Е.Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России //Труды VI Археологического съезда. – Одесса, 1886.
23. Мирский М.Б. Медицина в средние века на Руси. – Вопросы Истории, 2000. – №11-12.
24. Патерик Киевского Печерского монастыря. – Спб., 1911.
25. Повесть Временных лет (ПВЛ). – М-Л., 1950. – Ч.І.
26. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т.6. – Спб., 1853.-Т.2.Спб., 1862. – Т.2.
27. Правда русская, или законы великих князей Ярослава Владимировича и Владимира Всеволодовича Мономаха. – Спб., 1799.
28. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981.
29. Рихтер В.М. История медицины в России. – М., 1814. – Ч.1.
30. Слово о Законе и Благодати Илариона, митрополита Киевского //Богословские труды. – М., 1987.
31. Тимошук Б.О. Язичницькі святилища Галицької Русі //Історико-Філологічний Вісник Українського Інституту Українського Інституту. – М., 1997. – Т.1.
32. Тимошук Б.О. Двоєвір'я в стародавній Русі //Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. – М., 1998. – №1.
33. Тимошук Б.А. Языческое жречество Древней Руси (по материалам городищ-святилищ) //Науковий Вісник Українського Університету. – М., 2001. – Т.І.
34. Феофан, єпископ. Письма о христианской жизни. – М.,1908.
35. Флоринский В.М. Русские простонародные лечебники и травники. – Казань, 1880. 36. Шахматов. А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Спб., 1908.
37. Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X-XIII вв. – М., 1989